

FRAGMENT PŁASKORZEŻBY Z POSTACIĄ SARAPISA

Anna Sadurska

Ekspedycja archeologiczna UAM kierowana przez prof. dra Stefana Parnickiego-Pudelko odkryła w 1974 r. w Novae interesującą płaskorzeźbę, której opracowanie zostało mi łaskawie powierzone. Płaskorzeźba zdobiła bok kamiennego bloku, którego górna część została wtórnie użyta jako element konstrukcyjny fundamentu północnego progu bramy południowej (odcinek VIII kwadrat XXVII 134 — ryc. 64)⁵⁷. Pomimo złego stanu zachowania płaskorzeźbie tej warto poświęcić szczególną uwagę,

Ryc. 64. Novae 1974. Odcinek VIII. Fragment płaskorzeźby z wyobrażeniem Sarapisa

gdyż rzuca ciekawe światło na historię kultów wyznawanych przez mieszkańców Novae. Fakt jej wtórnego użycia można też wykorzystać przy ustalaniu daty budowy bramy południowej w II fazie.

Relief jest wykonany na bloku z lokalnego wapienia, z którego zachował się górny fragment o wymiarach: wys. 0,65, szer. 0,35, grubość

⁵⁷ S. Skibiński, *Brama południowa, w: Novae — Sektor Zachodni 1974, Część I*, Poznań 1978, ryc. 18 i s. 24. Nr negatywu P 23/74.

0,30 m. Powierzchnia kamienia jest silnie zwietrzała. Relief zajmuje dolną część powierzchni zachowanej części bloku. podczas gdy górna jest gładka, pobieżnie opracowana. Z reliefu pozostał tylko górny fragment, a mianowicie postać do pasa z rękami zachowanymi do łokci. Uszkodzony jest nos i lewe oko.

Rzeźba została wykonana przez wybranie tła wokół postaci, przez co ta ostatnia znalazła się w płytkiej niszy. W niszy tej przedstawiony jest brodaty mężczyzna w postawie stojącej lub siedzącej. Ubiór jego składa się z wysokiego okrycia głowy, tzw. kalatosa, oraz z trójkątnej chusty związanej nad piersiami, okrywającej barki i górną część torsu. Dolna część torsu i ręce są obnażone, dość starannie wymodelowane. Bujny zarost składa się z wąsów, dość długiej kwadratowej brody przesłaniającej szyję oraz z bujnych włosów opadających na czoło i uszy. Oczy są wąskie, w głębokich oczodołach, usta rozchylone.

Odkrywczy płaskorzeźby wyrazili w pierwszej publikacji przypuszczenie, iż przedstawia ona Sarapisa⁵⁸. Osąd ten należy uznać za słuszny, choć nie bez zastrzeżeń. Za taką identyfikacją przemawiają szczegóły ikonografii: charakterystyczne nakrycie głowy, zarost i uczesanie. Nietypowe jest natomiast okrycie omawianej postaci, które można interpretować jako chustę lub ewentualnie zarzuconą na plecy lwia skórę o przewiązanych z przodu łapach. Otóż ani chusta, ani lwia skóra nie należą do ubioru Sarapisa. W postaci kanonicznej bóg był przyodziany w chiton i himation. Występował także, choć o wiele rzadziej, w samym himationie przerzuconym przez lewy bark, na wzór dostojnych bóstw męskich: Jowisza, Posejdona, Asklepiosa. Ostotni wreszcie schemat ikonograficzny Sarapisa to siedzący mężczyzna o całkowicie obnażonym torsie, z himationem owiniętym wokół nóg.

Odosobniony przypadek stanowi na razie figurka brązowa z Begram przedstawiająca Sarapisa-Herkulesa w postaci obnażonego brodatego mężczyzny z charakterystycznym kalatosem na głowie, wspartego prawą ręką o maczugę, a w lewej trzymającego jabłka (Hesperyd). Synkretyczny kult Sarapisa i Herkulesa jest ponadto poświadczony w źródłach pisanych⁵⁹. Można by więc przypuszczać per analogiam, że Sarapis z Novae ma podobny charakter, co pozwoliłoby interpretować okrycie jako lwia skórę. Byłaby to jednak hipoteza dosyć ryzykowna, oparta na jednej jedynej i w dodatku niepełnej analogii pochodzącej z bardzo dalekich peryferii świata starożytnego.

Bardziej prawdopodobne wydaje nam się inne rozwiązanie na podstawie odmiennej interpretacji okrycia postaci. Można mianowicie przypuszczać, że jest to tzw. focale, czyli chusta trójkątna zarzucona na plecy

⁵⁸ S. Skibiński, op. cit., podpis ze znakiem zapytania pod ryc. 18.

⁵⁹ Ikonografię Sarapisa omawia obszernie i źródłowo W. Hornbostel, *Sarapis*, Leiden 1973 (EPRO t. 32), s. 72 - 91 (typ kanoniczny), 333 - 356 (typ bez chitonu), s. 24 przyp. 1 ryc. 3 (Sarapis-Herkules).

i przewiązana z przodu, noszona na gołym ciele albo na tunice. Ubiór taki występuje na metopach Trofeum Trajana w Adamklisi⁶⁰.

Modyfikowanie ikonografii bóstw w myśl obyczajów poszczególnych społeczności, podobnie jak ich upodabnianie do rzeczywistych typów etnicznych jest zjawiskiem powszechnie znanym. Można więc przypuszczać, że domorosły twórca działający w Novae przybrał bóstwo, którego ikonografia była mu słabo znana, w chustę, jaką nosili zapewne zarówno stacjonujący nad Dunajem żołnierze, jak i stali mieszkańcy tych ziem (na metopach Trofeum Trajana focale noszą zarówno Rzymianie, jak Dakowie).

Kult Sarapisa w prowincjach naddunajskich na pewno istniał, o czym świadczą wcale liczne zabytki. Należą do nich monety z miast Mezji Dolnej: Nikopolis ad Istrum, Dionizopolis, Marcianopolis, Odessos i Tomis, a także z Messembrii w Tracji. Poza monetami wymienić należy 11 inskrypcji, w tym 6 o nie ustalonej bliżej proveniencji oraz po jednej z Troesmis, Histrii, Dionizopolis, Bela Slatina i z Kutlovica⁶¹. W Tomis znalezione zostały dwie rzeźby: głowa i posązek Sarapisa, a w Anchialos (Tracja) — brązowe popiersie⁶².

Być może jako Sarapisa należy też interpretować popiersie brodatego bóstwa bez kalatosa unoszone na skrzydłach orła. Typ ten występuje w drobnej plastyce figuralnej (2 posązki marmurowe nieznannej proveniencji, lampy, gemmy, monety). Jest to niezawodnie spokrewniony z Sarapisem w kalatosie występującym w identycznej konfiguracji i w podobnym repertuarze zabytków (figurka terakotowa, relief wotywny z Awentynu, lampy, gemmy, monety). Nie jest jednak wykluczone, że popiersie bóstwa bez kalatosa unoszone przez orła wyobraża Jowisza⁶³. Dlatego do grupy zabytków poświadczających kult Sarapisa w Mezji Dolnej nie możemy w sposób bezsporny zaliczyć lampy znalezionej w Novae w 1976 r. z takim właśnie wizerunkiem⁶⁴, chociaż nie możemy jej też wykluczyć.

Po zidentyfikowaniu postaci należy zastanowić się nad datą omawianego reliefu. Jego niska jakość artystyczna, fragmentaryczność i znisz-

⁶⁰ Legionista rzymski w focale narzuconym na tunikę występuje na metopie Nr XLVI; jeniec dacki w focale na gołym ciele występuje na reliefie Nr XXII z balustrady. Por. R. Florescu, *Adamclisi*, Bukareszt 1973, ryc. 45 i 55. Tamże, passim, liczne przykłady trójkątnej chusty noszonej zarówno przez Daków, jak Rzymian.

⁶¹ Monety: W. Hornbostel, op. cit., s. 316 przyp. 3, s. 317 przyp. 5; inskrypcje: L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin 1969, nr 701-711.

⁶² G. J. Kater-Sibbes, *Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments*, Leiden 1977 (EPRO t. 36), s. 91 (biust z Anchialus), s. 176 (głowa i posązek z Tomis).

⁶³ W. Hornbostel, op. cit., s. 220-229.

⁶⁴ S. Parnicki-Pudełko, (red.), *Novae — Sektor Zachodni, 1976*, *Archeologia*, XXIX 1978, s. 135, ryc. 25 a.

czenie powierzchni nie pozwalają na zastosowanie analizy formalnej. Pozostają natomiast kryteria historyczne. Kult Sarapisa w imperium rzymskim rozwijał się nierównomiernie. W Rzymie osiągnął on największy rozkwit w okresie od Hadriana do Marka Aureliusza. Przytłumiony za Kommodusa przez kult Herkulesa odżył za Septymiusza Sewera i Karakalli, aby w okresie późnoseweriańskim ustąpić Mitrze i kultom solarnym. W Germanii natomiast największe nasilenie kultu przypada na rządy Septymiusza Sewera, czyli ze zrozumiałym w stosunku do Rzymu opóźnieniem. Wreszcie w Mezji Dolnej, która oczywiście najbardziej nas interesuje, występują wyżej wspomniane emisje monet z Sarapisem w roku 238 (Gordian III) i w latach 246 - 249 (Filip II). Począwszy od drugiej połowy III w. kult Sarapisa w prowincjach europejskich wygasa, nie podtrzymywany przez panujących, którzy zwracają się najprzód ku heliolatrii (np. Aurelian), a następnie ku Jowiszowi i Herkulesowi (I tetrarchia)⁶⁵.

Relief Sarapisa w Novae zdobi fragment bloku o pokaźnych rozmiarach. Był to więc element bazy, ołtarza, nagrobka lub nawet budowli. Jak wynika z naszkicowanej wyżej chronologii kultu obiekt taki mógł powstać na przestrzeni 150 lat, od Hadriana do Filipa II. Wydaje się wszakże, że datowanie to możemy zacieśnić do pierwszej połowy III w. Przede wszystkim należy przyjąć podobne jak w Germanii opóźnienie kultu w stosunku do Rzymu, a następnie przypomnieć o trzech cesarzach, którzy żywili szczególne nabożeństwo do aleksandryjskiego boga. Karakalla w 215 r. odwiedził Serapeum aleksandryjskie, zaś Gordian III i Filip II wiązali zapewne z tym kultem jakieś nadzieje na utrwalenie swojej władzy. Dalsze precyzowanie daty zabytku jest wysoce hipotetyczne. Można jednak zaryzykować przypuszczenie, że obiekt kultowy ku czci Sarapisa w Novae powstał raczej za Karakalli aniżeli za efemerycznych rządów dwóch cesarzy z lat 238 - 249, kiedy trwają ataki Karpów i Gotów na prowincje naddunajskie. Pewnym argumentem na rzecz takiej hipotezy może być także kult samego Karakalli w Novae poświadczony istnieniem nie zniszczonej portretowej główki należącej z pewnością do statuetki wystawionej w *aedes principiorum* twierdzy⁶⁶. Na przełom II i III w. jest wreszcie datowany zabytek stanowiący najbliższą analogię ikonograficzną i formalną do naszego reliefu, a mianowicie fryz trzech bóstw z Tomis z popiersiem Plutona żywo przypominającym Sarapisa z Novae⁶⁷.

Pozostając przy rozważaniach chronologicznych należy zastanowić się

⁶⁵ W. Hornbostel, op. cit., s. 292 - 295; J. Gagé, *L'empereur romain devant Sérapis*, Ktéma, 1, 1976, s. 145 - 165.

⁶⁶ K. Majewski, *Polskie badania archeologiczne w Novae w latach 1960 - 1978*, Meander t. 24, 1979, s. 520 - 521, ryc. 7. Por. obszerny artykuł T. Sarnowskiego, *Une tête de Caracalla récemment découverte à Novae*, Archeologia, XXX 1979 (w druku).

⁶⁷ V. Canarache, op. cit., s. 71.

nad datą wtórnego użycia bloku z reliefem w fundamencie bramy południowej. Brama ta w postaci, jaką przybrała po gruntownej przebudowie albo nawet budowie, tj. w tzw. II fazie, datowana jest na podstawie znalezionych tam monet na drugą połowę IV wieku⁶⁸. Użycie do jej budowy bloku z wizerunkiem pogańskiego bóstwa potwierdza takie datowanie. Nie wydaje się bowiem prawdopodobne, aby obiekt kultowy, czy raczej sepulkralny, mógł ulec rozbiórce i zniszczeniu przed Konstantynem. Zniszczenie takie mogło natomiast mieć miejsce w latach 340 - 360, kiedy walka z pogaństwem przybrała bardzo ostre formy. Rok 341 (zarządzenie Konstancjusza przeciwko obrzędowi pogańskim) stanowiłby więc terminus post quem bramy południowej w II fazie.

Na zakończenie pragnę dorzucić dwie uwagi ogólniejszej natury. Pierwsza dotyczy twórczości artystycznej w Novae. Relief Sarapisa należy do dość obfitego zespołu rzeźb mitologicznych z tego ośrodka⁶⁹. Z małymi wyjątkami są to płaskorzeźby wykonane w kamieniu lokalnym, o niewysokim poziomie artystycznym. Należy jednak pamiętać, że nie miały one służyć dekoracji, ale potrzebom kultu, a raczej kultów wyznawanych przez załogę twierdzy i mieszkańców miasta. Zespół ten pozwala stwierdzić istnienie w Novae lokalnego warsztatu, który wykonywał płaskorzeźby wotywno i kultowe. Wreszcie, jeśli wyżej przeprowadzona interpretacja ikonografii jest słuszna, możemy także stwierdzić, że w warsztacie tym działali rzeźbiarze miejscowego pochodzenia, gdyż żaden przybysz z większego ośrodka nie przybrałby Sarapisa w niezwykle dla niego ubiór.

Druga uwaga dotyczy panteonu bóstw czczonych w Novae. Jak wynika z dotychczas opublikowanych źródeł i zabytków, przeważały tam tradycyjne bóstwa grecko-rzymskie: Trójca Kapitołińska, Mars, Apollo, Herkules, Hermes, Dionizos, Diana, Fortuna, Sylwanus, Dioskurowie, Hekate. Z bóstw miejscowych występuje Jeździec Tracki. Z kultów pochodzenia wschodniego dotychczas poświadczony był jedynie mitraizm⁷⁰. Odkrycie reliefu z Sarapismem powiększa nasze informacje o recepcji tej ostatniej grupy kultów w Novae.

⁶⁸ S. Skibiński, op. cit., s. 24.

⁶⁹ K. Majewski (red.), *Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk w Novae w 1960 r.*, Archeologia, XII 1961, s. 84 - 156.

⁷⁰ K. Majewski, op. cit., nr 8 - 10; S. Skibiński, *Brama południowa — odcinek VIII*, w: *Novae — Sektor Zachodni 1970*, Poznań 1973, s. 80 - 81, ryc. 73; s. 147, 149, ryc. 96.

FRAGMENT OF A BAS-RELIEF IN THE SHAPE OF SARAPIS

ANNA SADURSKA

In 1974 a fragment of a block of a bas-relief was uncovered in the Southern Gate which probably portrayed Sarapis (Fig. 64). The god is dressed in a kalatos and a triangular covering over the chest, tied in front, which the authoress interprets as a focale (shawl), locally familiar from the metope of the Trajan Trophy in Adamklisi. The bas-relief on the basis of historical premises can be dated to Septimus Severus or Caracalla; its reappearance in the foundation of the Southern Gate may, according to Sadurska, have occurred after 341 (a ruling against pagan cults). This relief is the only current evidence of Sarapis cult in Novae. In other towns of the Lower Moesia this cult is evidenced in coins, inscriptions and sculpture. Sadurska believes that there was a local workshop in Novae which specialized in sacral sculpture and that the local artists knew little about the iconography of the lesser known deities and consequently dressed Sarapis in a focale instead of a himation.